

Met het bovenstaande is zeker geen recht gedaan aan de rijkdom van Kooimans *Kapitalisme, kolonisatie en cultuur*. Kooiman biedt inzicht in een aantal verklaringen van de economische kloof tussen rijke en arme landen. Hij houdt afstand van de meer ‘extreme’ posities. Het boek bevestigt wel het beeld dat religie (en levensbeschouwing) van betekenis is voor economische ontwikkeling. Maar religie zal nooit de enige en wellicht ook nooit de belangrijkste factor zijn. De interactie met andere factoren, daar liggen m.i. de uitdagingen voor verder onderzoek.

David Renkema

(stichting Oikos te Utrecht, coördinator van het Kenniscentrum Religie en Ontwikkeling, een samenwerkingsverband tussen Cordaid, ICCO, Islamitische Universiteit Rotterdam, Seva Network Foundation en Stichting Oikos)

Noten

- 1 Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, New York: Academic Press, 1974, 1980 and 1989 (drie delen).
- 2 Landes, David S. (1998), *The Wealth and Poverty of Nations: why some are so rich and some so poor*, London: Little Brown and Company.
- 3 Europa lijkt in het boek naast het Europese continent ook de Verenigde Staten, Australië, Nieuw-Zeeland en Canada te omvatten.
- 4 John Hobson, *The Eastern Origins of Western Civilisation*, Cambridge: Cambridge University Press. 2004.
- 5 Herman Kahn, *World Economic Development: 1979 and beyond*, London: Croom Helm, 1979.

Lamers, Harrie (2009), *“Ik leerde met hun door hun weg te gaan” Nederlandse religieuzen en de Romanisering van de Braziliaanse katholieke kerk*, Zoetermeer: Boekencentrum Academic, pp. 452, ISBN 9789023923725, € 35,00.

Ook de academische keuken kent vele smaken: van haute cuisine met een fijne theoretische structuur tot stampot met veel en voedzame informatie. Dit dikke proefschrift van meer dan 450 pagina’s is meer van het type stampot. Het biedt veel interessante nieuwe feiten vooral in de vele voetnoten, maar weinig theoretisch kader noch verklaringen. Ik heb dit boek met veel interesse gelezen omdat ik zelf ooit behoord heb tot de vele honderden Nederlandse religieuzen die naar Brazilië getrokken zijn vanwege het lokale priestergebrek. En zoals de schrijver opmerkt: de missionarissen bekeerden niet de Brazilianen, maar zij

werden zelf “bekeerd”. Maar is dit boek ook voor u als gemiddelde lezer geïnteresseerd in godsdienstsociologie de moeite waard?

Uitgangspunt van het boek is de romaniseringsthese van de CEHILA, de club van latijnsamerikaanse kerkhistorici. De these houdt in dat de uit het buitenland geïmporteerde religieuzen, in het Nederlandse geval, meestal priesters, veel minder zusters en broeders, zouden hebben bijgedragen aan het tot stand komen van een Romeinse variant van het kerk zijn in Brazilië ten koste van de eigenheid van de lokale kerk en het lokale geloofsleven en met name de volksreligie. Deze these wordt in dit boek echter niet operationaliseerd. Lamers probeert het CEHILA-standpunt te nuanceren, maar moet uiteindelijk concluderen dat inderdaad de Nederlandse missionarissen hebben bijgedragen tot de romanisering al vond hun komst plaats op uitnodiging van de Braziliaanse bisschoppen. De schrijver construeert zijn betoog rond de tegenstelling tussen de verhalen van de Nederlandse missionarissen, die uitvoerig aan het woord komen en de kerkhistorici van CEHILA, die veel minder ruimte krijgen.

Het boek geeft eerst een schets van de Braziliaanse kerkgeschiedenis met name van de koloniale christenheid en beschrijft in een volgend hoofdstuk de fase van ontbinding van deze kerkvorm. Het schetst vervolgens de poging van de kerk om na de uitroeping van de republiek in 1899, het verloren terrein te herwinnen. Hierin speelde de import van nieuwe devoties, klerikalisering en uitschakeling van de lekenbroederschappen een grote rol. Pas na 120 pagina's komen de Nederlanders in beeld: voornamelijk de paters Redemptoristen, Franciscanen en Karmelieten die vanaf eind 19^e eeuw naar Brazilië trokken. Interessant is hier het verhaal van pater Julio Maria, een beroemd conferencier, populair onder de elite, die later priester werd en intrad bij de Nederlandse redemptoristen maar door zijn nieuwe medebroeders volledig genegeerd werd.

Vervolgens komen de Nederlandse missieactiviteiten vanaf de jaren twintig aan de orde. De grondige veranderingen die de Braziliaanse kerk sinds de jaren vijftig heeft doorgevoerd krijgen ook een eigen hoofdstuk. Dan worden tenslotte de belevenissen van de Nederlanders beschreven in vier heel verschillende regio's: het Noorden, het Amazonegebied, het Noord-Oosten, vooral Bahia en Zuidoost en Centraal Brazilië, Minas Gerais en Brasilia. In dit proefschrift komen de drie zuidelijke deelstaten niet aan bod. Volgens Lamers was dit gebied niet zo relevant, er werkten weinig Nederlanders. Een verdedigbare keuze, maar de invloed van het Zuiden op de Braziliaanse kerk was heel groot in de laatste decennia. Deze streek, waar de afstammelingen van de immigranten leven, leverde heel veel bisschoppen en kardinalen de laatste jaren. Op de vraag naar het waarom, gaat Lamers niet in. Deze vraag hoort mijns inziens wel beantwoord te worden. Is het vanwege de grotere aantallen roepingen in het Zuiden, of vormt het een beter milieu voor een celibataire carrière van de priesters? De Nederlandse priesters hadden geen ongelijk in hun observatie dat het celibaat in Brazilië moeilijk lag en ligt. “Beneden de evenaar bestaat er geen zonde” heet het in een bekend Braziliaans lied!

Voortdurend moest ik bij lezing denken aan zoveel andere vragen die met deze informatie aan de orde gesteld hadden kunnen worden en soms zelf beantwoord. Ik wil er enige noemen, enerzijds om aan te geven hoeveel interessante informatie door Lamers uit de archieven is opgedolven, anderzijds hoezeer zijn blik vernauwd is door zijn oorspronkelijke vraag- en tegenstelling. Het gaat uiteindelijk niet om een tegenstelling in verhalen, maar om verschillende posities in het religieuze veld die niet alleen bepaald worden door nationaliteit, maar ook door sociale klasse, gender, kerkelijke organisatievormen zoals het diocees, orden en congregaties.

Ten eerste. Is de tegenstelling tussen de verhalen van de Nederlanders en Brazilianen/Latijns-Amerikanen wel zo groot en absoluut als in dit boek verondersteld wordt? Wie zijn die historici van CEHILA? De kerkhistoricus die Lamers heel vaak citeert is Hoornaert, een Belg door de auteur beschuldigd van ideologisch denken. Verder noemt hij Carlos Mesters, beroemd om zijn bevrijdende exegese, deze is een Nederlandse karmeliet. De Nederlandse missionarissen vormden ook geen homogene groep. Er bestonden grote verschillen in wat toen spiritualiteit heette, in hedendaags idioom: cultuur van deze organisaties. Doelen en methodieken verschilden ook zeer tussen bijvoorbeeld de redemptoristen, specialisten in volksmissies die wilden scoren in aantallen communies en biechten, en de Karmelieten die veel energie stopten in het onderwijs. Lamers geeft ook voorbeelden van duidelijke concurrentie tussen de verschillende groepen om bijvoorbeeld een bedevaartplaats te beheren. Hij vertelt ook over conflicten tussen de missionarissen en hun eigen Nederlandse bisschoppen zoals bij de paters van de H. Geest in het Amazonegebied, overigens al vroeg actief in het werk met radioscholing.

Vervolgens zou de auteur het gebrek aan aanpassing van de Nederlandse religieuzen geoperationaliseerd moeten hebben. Hoe categoriseer en evalueer je de houding van de Nederlandse missionarissen t.a.v. de Braziliaanse samenleving, volkskatholicisme en kerk? Welke vorm en graad van aanpassing was er van deze immigranten te verwachten en hoe meet je die? Er zijn nogal wat religieuzen die zich ook lieten naturaliseren tot Braziliaans staatsburger. Lamers is niet nagegaan hoe vaak noch waarom dat gebeurde. Hoe zijn andere Nederlandse emigranten, niet religieuzen, niet-katholieken gevaren? Passen deze zich goed aan, integreren zij in hun nieuwe vaderland? Kijk naar de immigranten van Holambra, die zich heel lang afzijdig hebben gehouden van de lokale samenleving. Pas in de postkoloniale tijd is training in interculturele vaardigheden erkend als voorwaarde voor succesvol werken in een andere cultuur. (Vink 2005) Een bekende etnoloog als Levy Bruhl (1857-1939) kon nog twijfelen aan de capaciteit van Afrikanen om abstract te denken. Geen wonder dat Lamers brieven kan citeren waarin over "zwartjes" geschreven werd.

Dan rijst de vraag of het wel ging om verschillen in de nationale culturen, respectievelijk van de directe en weinig diplomatieke Nederlanders versus de soepele en meegaande Brazilianen. Interessant is in dit kader de case van pater Julio Maria (1850-

1915) een sociaal voelend priester afkomstig uit de Braziliaanse elite, die zoals Lamers zelf schrijft “vaak neerkeek op de buitenlanders niet zelden van eenvoudige afkomst “ (p. 148). Was er hier niet sprake van klassenverschillen tussen Nederlandse boerenzonen en deze zoon van de lokale elite? Verschillen in pastorale aanpak en theologische klemtonen zijn niet te herleiden tot verschillen tussen nationale culturen. Zeker is en ik erken dat, ook wij, post conciliaire Nederlanders, in de zestiger jaren van de vorige eeuw weinig gevoel hadden voor de eigenheid van de volksreligiositeit. Al dat gedoe met de heiligen leidde maar af van sociale inzet. Hierin onderscheidden wij ons toen niet van de Braziliaanse clerus. Alleen sinds de zeventiger jaren en dank zij veel godsdienstsociologische studies is er een gevoeligheid ontstaan voor dit volksgeloof. Zelfs de Basisgemeenschappen en de bevrijdingstheologen stonden niet echt voor open voor de traditionele godsdienstigheid.

Tenslotte. Ik deel de opvatting van Ulrich Beck dat sociale wetenschappen globaal zijn of niet. Dit geldt zeker voor de studie van de katholieke kerk, al lang een globale en transnationale organisatie. De invloed van Rome in dit proces van romanisering blijft onderbelicht in deze studie. Niet alleen van het Vaticaan, maar ook de generale besturen van de congregaties, die weinig oog hadden voor specifieke lokale behoeften en gebruiken. Vaak werden zelfs de dagorde en kleding centraal bepaald. Congregaties en orden hebben eigen doelstellingen, bijvoorbeeld hun eigen expansie.

Zoals gezegd het boek levert veel interessante informatie, gebaseerd vooral op schriftelijke bronnen en weinig op interviews. Jammer dat deze ingrediënten niet gebruikt zijn voor een verfijnder gerecht.

Nico Vink
Amsterdam

Literatuur

Vink, Nico (2005), *Dealing with differences*. Amsterdam: KIT Publishers.

Schäfer, Heinrich Wilhelm (2008), *Kampf der Fundamentalismen. Radikales Christentum, Radikaler Islam und Europas Moderne*, Frankfurt am Main/Leipzig: Verlag der Weltreligionen, pp. 252, ISBN 9783458710172, € 19,80.

Fundamentalisme kent vele vormen, afhankelijk van de maatschappelijke context waarin het zich voordoet. Schäfer, hoogleraar systematische theologie en godsdienstsociologie aan de universiteit van Bielefeld, spreekt daarom ook van *fundamentalismen* wanneer hij de ideologieën van fundamentalistische bewegingen beschrijft. Hij geeft allereerst een formele definitie van fundamentalistische bewegingen om ze af te grenzen van andere sociale bewegingen. Fundamentalistisch zijn die bewegingen die hun overtuigingen voor